

راهبرد تطبیقی پیشگیری در امنیت بین الملل؛ رهیافت‌های عرفی گرا و شریعت‌مدار

اصغر افتخاری*
(۷۶-۵۹)

چکیده

پیشگیری پیشینه‌ای دراز دارد و، از این رو، همچنان از راهبردهایی است که به دلیل هزینه‌اندک و تأثیر بسیار، مورد توجه تحلیل‌گران استراتژیک قرار دارد. با این حال، بداهت موضوعی و کثرت منابع مانع از آن شده که مطالعات بومی در خصوص آن شکل گیرد. مقاله حاضر، در نخستین گام، برای تولید ادبیات غنی علمی در عرصه پیشگیری، با پرسش چپستی و ارکان راهبرد پیشگیری در مقایسه تطبیقی اسلام و غرب روبرو است. (سؤال) برای پاسخ‌گویی به این سؤال، ضمن نقد نظریه‌های موجود و تقسیم آنها به دو دسته عرفی‌گرا و شریعت‌مدار (اسلامی)، این گمانه ارائه شده است که راهبرد پیشگیری در اسلام - به دلیل توجه به بنیان‌های معرفتی تهدید - الگویی سه‌وجهی از پیشگیری را مدنظر دارد که بر سه رکن اصلی زیر استوار است: مقاومت، دعوت و عبودیت. (فرضیه) نگارنده در صدد عرضه ارکان راهبرد پیشگیری در اسلام و تمایز بخشی به آن با نمونه‌های غربی و انتقال این تجربه نظری به جامعه جهانی است. (هدف) شیوه مطالعه این مقاله تفسیری است. (روش) ناکافی بودن راهبردهای موجود پیشگیری، از سویی، و توانایی الگوی اسلامی به دلیل ابتدای آن بر عبودیت و تأییدات آسمانی، از سوی دیگر، دکترین الهی را در مقوله پیشگیری پیش‌رومی گذارد. (یافته)

واژه‌های کلیدی:

راهبرد پیشگیری، اسلام، روابط بین الملل، مطالعات امنیتی، امنیت بین الملل

*. دانشیار گروه معارف اسلامی و علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع) - Eftekhariasg@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۲/۱۸

أَنْفَقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ
الْمُحْسِنِينَ. (بقره: ۱۹۵)

و در راه خدا انفاق نمایید و خودتان را به دست خود به هلاکت میندازید و احسان
نمایید که همانا خداوند احسان کنندگان را دوست دارد.

اگرچه بسیاری از مفاهیم نو در مطالعات سیاسی - اعم از سیاست داخلی یا خارجی -
رانمی توان عیناً در متون اسلامی سراغ گرفت، اسلام در مقام اداره جامعه به بیان اصول و
گزاره‌های عملیاتی اشاره دارد که التزام به آنها می‌تواند در تحقق اهداف کشورهای
اسلامی در ادوار مختلف مؤثر باشد. برای مثال، تأکید خداوند متعال بر اهمیت و جایگاه
انفاق - چنان که در آیه شریفه بالا به آن اشاره رفت - از آن حیث که مانع از «هلاکت» و
«نابودی» می‌شود، اصلی مهم در «پیشگیری از ناامنی» به شمار می‌آید. چنان که می‌دانیم
- پیشگیری از جمله سیاست‌های راهبردی در حوزه امنیت‌سازی است که در ارتباط با
چیستی و نحوه تحقق آن به دست محققان، مطالعات گسترده‌ای به انجام رسیده است.

نویسنده در نوشتار حاضر از چیستی و کارکردهای امنیتی پیشگیری، که در متون موجود
بسیار به آن پرداخته شده (for example, see: Radnitzky, 1997: 17-76 Terriff, Terry & et- al, 1999: 99-114)،
سؤال ننموده است بلکه در پی آن است تا ارکان راهبرد پیشگیری در اسلام را تشریح و از
این طریق، ضمن غنابخشی به متون نظری، امکان انتقال تجارب اسلامی را به جامعه
جهانی فراهم آورد. به عبارت دیگر، محقق ارکانی را به بحث می‌گذارد که ارزش
راهبردی دارند و با زبان جامعه علمی معاصر تحلیل پذیرند. برای این منظور، نخست
نظریه اسلامی از پیشگیری در روابط بین الملل تبیین شده و، سپس، ارکان عملیاتی آن به
میان آمده است. لازم به ذکر است که برای این منظور، نویسنده از روش تفسیری در
مطالعات اسلامی بهره جسته است، بدین معنا که با رجوع به قرآن کریم در مدخل
پیشگیری (منع و مقابله با قدرت) و تحلیل آیات مزبور به شکل تحلیلی و توصیفی، در
ارائه الگویی تازه برای پیشگیری کوشیده است.

۱. چارچوب نظری

اگر «پیشگیری» را، به اقتضای ریشه لغوی آن، مجموع اقداماتی بدانیم که مانع از وقوع اتفاق یا دفع کننده حالت یا وضعیتی می باشد (معین، ۱۳۷۵: ۹۳۳)، در آن صورت، می توان چنین ادعا نمود که پیشگیری در ارتباط مستقیم با تصویری است که از «رخداد» یا «موضوع» پیشگیری نزد «عامل» وجود دارد.^۱ از این منظر، می توان دورهیافت اصلی را از هم تفکیک نمود.

۱-۱. رهیافت عرفی گرا؛ راهبرد پیشگیری محدود

عرفی گرایی (سکولاریسم) به رهیافتی اطلاق می شود که در آن بین حوزه هنجاری و حیات اجتماعی تفکیک شده است و فرض بر این است که هنجارها و ارزش ها، با وجود اهمیت و تأثیری که در سطح فردی دارند، نباید در مناسبات اجتماعی و تنظیم روابط جمعی دخالت داده شوند. بر این اساس، چونان مادی انگاران، نظام هنجاری را نفعی و بی معنای دانند اما در عمل اجتماعی برای آن حجیت ذاتی قایل نبوده، عرف اجتماعی را در این حوزه مدیریتی مقدم می دارند. به همین دلیل است که مشاهده می شود در تحلیل حیات جمعی به نتیجه ای مشابه مادی انگاران می رسند و، در نهایت، دنیا و مناسبات دنیوی را تنها ملاک معتبر برای تدبیر حیات جمعی ارزیابی می کنند. مطابق رهیافت عرفی گرا، پیشگیری فرایندی است که فقط بعد مادی و عینی «تهدیدات» در جامعه را هدف قرار می دهد. به عبارت دیگر، حداکثر برد زمانی مدنظر در این رویکرد به مقطع زمانی میان «تهدیدات بالقوه» تا «تهدیدات بالفعل» ناظر است. (نگاه کنید به نمودار ۱)

۱. تصویری که از ماهیت یا عناصر یک موضوع نزد فرد وجود دارد می تواند امکان سنجی و حوزه های پیشگیری را مشخص سازد. برای مثال، پدیده هایی که سیر تحول فشرده و بسیطی دارند، به طور طبیعی، از فضای پیشگیری محدودتری برخوردارند. بالعکس، پدیده های پیچیده که در فرایند تحول طولانی تری قرار دارند از امکان های پیشگیری متنوع و تعددتری برخوردارند. مبانی این بحث فلسفی و شناختی را می توان در حوزه سیاست گذاری جستجو نمود که رسالت اصلی آن شناسایی حوزه های مداخله تصمیم گیران برای اداره هر چه بهتر امور در جامعه می باشد. (پارسونز، ۱۳۸۵: ۷۲-۸۹) در حوزه امنیتی نیز کالبدشکافی مفهومی و شناختی تهدیدات مؤثر و مفید است. (افتخاری، ۱۳۸۵: ۴۰-۴۱)

نمودار شماره ۱: فضای پیشگیری در رهیافت عرفی‌گرا

مهم‌ترین نقد بر این رهیافت به محدود بودن آن ناظر است. گستره تأثیرات رهیافت عرفی‌گرا در مقایسه با رویکرد بدیل که قایل به دو ساحت دنیا و آخرت است اندک می‌باشد و، در نتیجه، این محدودیت و، به طور طبیعی، توان اجرایی آن نیز اندک خواهد بود. (افتخاری، ۱۳۸۴: ۴۰-۹۲) درک این مطلب نیازمند توجه به ویژگی‌های دنیا در گفتمان اسلامی است.

در مجموع، دنیاگرایی از چند حیث راهبرد پیشگیری را «محدود» می‌سازد:

۱-۱-۱. **دنیاگرایی و سطحی‌نگاری:** عوامل دنیوی فاقد اصالت‌اند و، از این رو، به کاهش ضریب نفوذ راهبرد پیشگیری می‌انجامند. به بیان دیگر، در گفتمان اسلامی، دنیا به عنوان حوزه‌ای شناسانده شده که از عمق تحلیلی لازم برخوردار نیست و، به تعبیری، در نسبت با مؤلفه‌های روحانی و معنوی از اصالت برخوردار نمی‌باشد. بنابراین، عطف توجه به عوامل دنیوی برای طراحی یک راهبرد پیشگیرانه مؤثر «شرط لازم» است اما «شرط کافی» نمی‌باشد. تعبیر قرآنی، در این خصوص، دلالت بر فریبندگی دنیا است که نشان می‌دهد نمی‌توان در تحلیل و طراحی راهبرد پیشگیری صرفاً به عوامل دنیوی توجه و اتکا داشت. خداوند متعال در این خصوص می‌فرماید:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ. (آل عمران: ۱۸۵)

هر صاحب نفسی مرگ را خواهد چشید و همگان پاداش خود را به صورت کامل در روز قیامت دریافت خواهند داشت. پس، هر کس که از آتش دور ماند و به بهشت داخل گردید، به تحقیق، کامیاب شده است و زندگی دنیا جز مایه فریب نیست.

۱-۲. دنیا گروی و عدم پایداری: مؤلفه‌های دنیوی در قیاس با نیازها و اهداف راهبردی بازیگران بسیار اندک و مقولاتی ناپایدار ارزیابی می‌شوند، به این معنا که به صرف تحصیل ابزارهای مادی نمی‌توان نسبت به استقرار و استمرار راهبردهای پیشگیرانه امیدوار بود. تحلیل تجربه کشورهای مختلف در این زمینه حکایت از آن دارد که راهبردهایی که از منابع نرم افزارانۀ غفلت ورزیده‌اند پیوسته شکننده بوده‌اند و معمولاً به صورت موقتی و مقطعی عمل کرده‌اند. (Sharp(a), 2005:12-17) تعبیر خداوند متعال «کم و اندک بودن» دنیا است که ما را به این نکته مهم رهنمون می‌گردد:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا. (نساء: ۷۷)

آیا ندیدی آن کسانی را که به ایشان گفته شد: دست [از جنگ] برداشته، نماز اقامه نمایید و زکات بدهید؛ هم ایشان، چون کارزار بر آنان مقرر گردید، همانا برخی از آنها از دشمنانشان ترسیدند، همانند ترسشان از خداوند یا حتی ترسی بیشتر از آن. و گفتند: خدایا! چرا جنگ را بر ما مقرر داشتی؟ چرا ما را تا مدتی کوتاه مهلت ندادی؟ بگو: برخورداری‌های دنیا تماماً اندک هستند و آخرت برای آن که تقوا پیشه کند به قطع بهتر است و بدانید که به اندازه نخ هسته خرمايي بر شماستم نخواهد شد.

۱-۳. دنیاگروی و عینیت باوری: اگرچه عوامل دنیوی عینیت دارند و، از این حیث، مطالعه آنها ساده‌تر می‌نماید، باید متوجه بود که این عوامل نقش روبنایی دارند. پس، اتکا به آنها، در نهایت، نمی‌تواند به استحکام راهبرد پیشگیری یاری رساند. قوت راهبردها در مبانی معرفتی، اعتقادی و روشی آنها است که امروزه با عنوان ابعاد انتزاعی پیشگیری از آنها یاد شده، شامل مباحث مهمی در سطح معرفت‌شناسی و شناخت‌شناسی می‌شود. در گفتمان اسلامی، این گونه ملاحظات در طراحی راهبرد

پیشگیری اهمیت بسیاری دارد. خداوند متعال با تعبیر لهُو و لعب بودن دنیا ما را از این آسیب جدی دنیا آگاه ساخته است:

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهُوٌ وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ.
(انعام: ۳۲)

و زندگانی دنیا جز لهُو و لعب چیز دیگری نیست و قطعاً سرای آخرت برای آنانی که پرهیزگارند، بهتر است، آیا نمی‌اندیشید؟

با این توضیحات، مشخص می‌شود که رهیافت عرفی گرا از اصول، بنیادها و مبادی زیرین پیشگیری غافل است و، به همین دلیل، رهیافتی سطحی است که نمی‌تواند نیاز کشورهای اسلامی را به طور خاص برآورده سازد. افزون بر این، در تأمین نیازهای متعارف جامعه بین‌المللی ناکارآمد خواهد بود.^۱ موضوعی که امروزه با عنوان جامع و فراگیر نبودن نظریه‌های پیشگیری متعارف از آن یاد می‌شود.

۲-۱. رهیافت اسلامی: راهبرد پیشگیری همه‌جانبه

در جهان‌بینی اسلامی، به دلیل توجه به ساحت‌های معنوی، اخروی و غیب (افتخاری، ۱۳۸۴: ۵۲-۶۲)، پیشگیری از سطح صرفاً مادی فراتر رفته، عمق تازه‌ای می‌یابد که می‌توان از آن به «سطح تکوینی پیشگیری» تعبیر نمود. منظور از تکوین، در اینجا، اصول و قواعد و مبانی است که در قالب فطرت تعریف و اثبات شده است. (مطهری، بی‌تا: ۷۳-۷۶) مقتضای این فطرت قابلیت‌هایی است که در بستر شرایط و متناسب با مجموع توانمندی‌های او در عرصه‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری تجلی می‌یابد. (حسینی بهشتی، ۱۳۸۷: ۱۲) بر این اساس، مفاهیم تازه‌ای پدید می‌آید که راهبرد پیشگیری از ناحیه

۱. تحلیل و ارزیابی سکولاریزم از منظر دینی ما را به این ایده اصلی رهنمون می‌شود که نمی‌توان از مبادی و ابعاد دنیوی توقع ارائه نگرشی جامع و همه‌جانبه داشت. دلیل این امر نیز، محدودیت‌های ذاتی نگرش‌های دنیوی است که از ناحیه حذف یا نادیده انگاشتن «امر مقدس» پدید می‌آید. (کمالی و دیگران، ۱۳۸۶: فصل ۱ و ۲) بر این اساس، نگارنده ایده «شرعی‌سازی» نظریه‌های علمی را مطرح نموده که به توسعه مفهوم و غنای کاربردی آنها منجر می‌شود. (افتخاری، ۱۳۸۶: ۳-۳۸)

کاربست آنها غنا یافته، جامعیت می‌یابد. به عبارت دیگر، اگر بازیگر در طراحی راهبرد پیشگیری توان سخت‌افزاری اش را در چارچوب چهار اصل زیر بسیج و فعال سازد، ضریب نفوذ و استمرار راهبرد پیشگیری او دوچندان می‌شود. مفاهیم مورد نظر در ادامه سخن شمارش می‌شوند.

اول. اراده الهی، که ویژگی بارز آن تحقق قطعی و فوری آن است:

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ. (یس: ۸۲)

همانا امر الهی چنان است که چون چیزی را اراده نماید، به او گوید که باش، پس، باشد.

دوم. مشیت الهی، که ویژگی بارز آن فراگیری است و اینکه هیچ حوزه‌ای از نفوذش

عاری نیست:

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي ضَرًّا وَلَا نَفْعًا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ.

بگو: من بر زبان خود سلطه‌ای ندارم مگر آنچه خدا خواهد.

سوم. قضای الهی، که ویژگی بارز آن ترجیحی است که پیوسته از طریق آن اعمال

می‌شود. پس، تخطی از آن جایز نیست:

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُّبِينًا. (احزاب: ۳۶)

مردان و زنان مؤمن را نشاید که چون خداوند و رسول او چیزی را خواستند، گزینه‌ای از میان خودشان را اختیار نمایند.

چهارم. قدر الهی، که ویژگی بارز آن داشتن اندازه و محاسبه پذیر بودن آن است:

الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا. (فرقان: ۲)

و برای او در ملک هیچ شریکی نیست و همانا خداوند همه چیز را خلق نمود و هر چیزی را چنان که در خور آن بوده، اندازه‌گیری معین و کامل نموده است.

بر این اساس، راهبرد پیشگیری در اسلام فرایندی است که لایه‌های زیرین ظهور تهدیدات را هدف قرار می‌دهد و، از این نظر، زیربنایی و نه روبنایی است. (نگاه کنید به نمودار شماره ۲) چنان‌که در این نمودار ملاحظه می‌شود، فضای تکوین دارای چندین بعد اساسی است که گزاره‌های زیر را در مقام پیشگیری تولید و معنادار می‌سازد:

گزاره ۱. فضای تکوین بر شکل‌گیری و نحوه فعالیت تهدیدات بالقوه مؤثر و مسلط است.

در این گزاره چهار تأثیر مهم برای پیشگیری مدنظر است:

یک. تأثیرات پیشگیرانه اراده الهی بر تهدیدات بالقوه

دو. تأثیرات پیشگیرانه مشیت الهی بر تهدیدات بالقوه

سه. تأثیرات پیشگیرانه قضای الهی بر تهدیدات بالقوه

چهار. تأثیرات پیشگیرانه قدر الهی بر تهدیدات بالقوه.

گزاره ۲. فضای تکوین بر شکل‌گیری و نحوه فعالیت تهدیدات بالفعل مؤثر و مسلط است.

در این گزاره، چهار تأثیر مهم برای پیشگیری مدنظر است:

یک. تأثیرات پیشگیرانه اراده الهی بر تهدیدات بالفعل

دو. تأثیرات پیشگیرانه مشیت الهی بر تهدیدات بالفعل

سه. تأثیرات پیشگیرانه قضای الهی بر تهدیدات بالفعل

چهار. تأثیرات پیشگیرانه قدر الهی بر تهدیدات بالفعل.

گزاره ۳. فضای تکوین بر مؤثر یا مؤثر نبودن تهدید یا میزان اثرگذاری آن اثر

می‌گذارد.

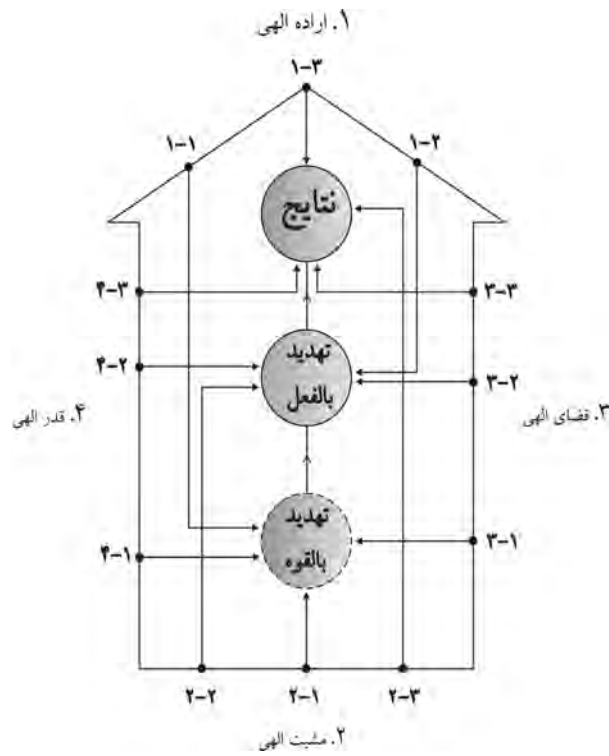
در این گزاره، چهار تأثیر مهم برای پیشگیری مدنظر است:

یک. تأثیرات پیشگیرانه اراده الهی بر نتایج و میزان آنها

دو. تأثیرات پیشگیرانه مشیت الهی بر نتایج و میزان آنها

سه. تأثیرات پیشگیرانه قضای الهی بر نتایج و میزان آنها

چهار. تأثیرات پیشگیرانه قدر الهی بر نتایج و میزان آنها.

نمودار شماره ۲: مؤلفه‌های پیشگیری در رهیافت اسلامی

۲. الگوهای پیشگیری

متناسب با رهیافت‌های ارائه شده، اینک، می‌توان به شناسایی و دسته‌بندی الگوهای عملیاتی در حوزه پیشگیری پرداخت که، در مجموع، دو دسته از الگوها را شامل می‌شود.

۲-۱. الگوهای تک‌بعدی پیشگیری

با توجه به رهیافتی که از پیشگیری در گفتمان سکولار ارائه شد، مشخص می‌شود که پیشگیری در این رهیافت بسیط و سطحی و متوجه عوامل مادی در فعلیت یافتن تهدید است. اگرچه این عوامل می‌تواند از تنوع قابل توجهی - اعم از سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، فردی - برخوردار باشد، در نهایت، محدود به قواعد و گستره امور مادی است که آن را در قیاس با رهیافت عمیق اسلامی کم‌اهمیت (محدود و سطحی) می‌سازد. با

عنایت به این ویژگی مهم، می‌توان چنین اظهار داشت که پیشگیری در رهیافت سکولاریستی با دو الگوی عملیاتی کاربردی می‌شود. (نگاه کنید به نمودار شماره ۳)

۱-۲. الگوی سلبی (منع): غرض از الگوی منع تمام سیاست‌هایی است که با هدف ایجاد مانع در مقابل فرایند تحول تهدید بالقوه به تهدید بالفعل تعریف و اجرایی می‌شوند. در این الگوها، از ابزارهای متنوعی همچون قانون، ساختار اداری، فرایندهای اجرایی و مواردی از این قبیل استفاده می‌شود تا، در نهایت، مانع از فعال شدن تهدیدات گردد به عبارتی، هدف در این الگو مانع شدن از «به فعلیت یافتن» تهدید است. به همین دلیل است که ویژگی‌هایی چون «قاطعیت» و «استواری» از اهمیت نخست در طراحی این دسته از الگوهای پیشگیری برخوردارند. الگوی موفق پیشگیری در این سنت تحلیلی الگویی است که بتواند در مقابل نفوذ و یا فشار ناشی از پدیده‌هایی که در حال تبدیل شدن به تهدید هستند مقاومت نمایند و تضعیف نشوند.

مهم‌ترین موضوع در الگوهای سلبی از پیشگیری نحوه تعریف و تصویب و اجرای موانع مورد نظر است، زیرا بازیگران اغلب تعریف و اجرای هرگونه مانعی را امری نامطلوب ارزیابی نموده، در مقابل آن، واکنش و مقاومت نشان می‌دهند. بنابراین، باید به شیوه‌ای موانع عملیاتی شوند تا حساسیت‌ها و واکنش‌های منفی به حداقل ممکن برسند و حتی بتوان رضایت و همراهی جامعه هدف را نیز به نوعی به دست آورد. برای مثال، استفاده از ساز و کارهای قانونی و تعریف قوانین از جمله راهکارهایی است که معمولاً در جوامع معاصر به آن توصیه می‌شود و در این راستا، قانون از جنس مانع است اما به دلیل داشتن پشتوانه حقوقی، اغلب درست و معتبر ارزیابی می‌شود و همگان را موظف به رعایت آن می‌دانند.^۱

۱. جین شارپ (Gene Sharp) در خصوص کاربرد ضوابط و اصول قانونی جهت شکل دهی به این فعالیت‌ها یا جلوگیری از رفتارهای اجتماعی بحث نظری مبسوطی را مطرح ساخته و از آن به عنوان کلی «اقدام راهبردی غیر خشونت‌آمیز» یاد نموده است. (Cortright, 2006)

۲-۱-۲. الگوی ایجابی (مداخله): الگوی «مداخله» قایل به ضرورت نفوذ در جریان فرایند تولید و ظهور تهدیدات با هدف ایجاد تغییر در عناصر آن است تا از این طریق، اصولاً پدیده به تهدید بالفعل تبدیل نشود تا لازم باشد در مقابل آن، الگوی منع را اجرا نمود. بر این اساس، مداخله سیاستی نفوذی است که ماهیت یا نتایج فرایند را تحت تأثیر قرار می‌دهد.^۱

در نمودار زیر این دو نوع رویکرد با یکدیگر مقایسه شده‌اند. چنان‌که ملاحظه می‌شود، الگوی ایجابی پیشینی بوده، بر تهدیدات بالقوه تأثیر می‌گذارد، حال آنکه الگوی سلبی به صورت پسینی عمل نموده، فرایند تحول تهدید بالقوه به تهدید بالفعل را هدف قرار می‌دهد. (نگاه کنید به نمودار شماره ۳)

نمودار شماره ۳: الگوهای منع و مداخله برای پیشگیری در رهیافت سکولاریستی

۲-۲. الگوهای چندبُعدی پیشگیری

با توجه به گزاره‌های چهارگانه پیشگیری در مکتب اسلام، می‌توان به مجموعه‌ای از الگوهای پیشگیری در اسلام دست یافت که اگرچه در پاره‌ای از موارد مشابه الگوهای سکولاریستی می‌نماید، اما از حیث ماهیت و سیاست کاملاً متفاوت‌اند و شباهت‌ها بیشتر در واژگان یا سیاست‌های اجرایی است تا اصول و قواعد حاکم. این الگوها در این بخش از سخن شمارش می‌شود.

۱. شیوه‌های مداخله متعدد و متنوع هستند که البته تمامی آنها برای جوامع توصیه نمی‌شوند و، چنان‌که جین شارپ نشان داده، هر جامعه‌ای الگوهای خاص مداخله خود را اقتضا دارد. مداخله‌ها می‌توانند از سوی قدرت و باهدف صیانت از ثبات و یا از سوی عوامل معارض و باهدف برهم زدن ثبات حاکم باشند. (Sharp(a), 2005) مثال‌های تاریخی و کاربردی از این شیوه‌ها را -در قالب تجارب موفق یا ناکام- نیز می‌توان در اثر مبسوط و تحلیلی شارپ ملاحظه نمود. (Sharp(b), 2005)

۱-۲-۲. الگوی سلبی مقاومت: خداوند متعال مسلمانان را موظف ساخته تا در مقابل

دشمنان، تا آنجا که می‌توانند، منابع قدرت‌شان را تقویت نمایند:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُوا اللَّهَ وَعَدُواكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلَمُونَ. (انفال: ۶۰)

هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با آنها (دشمنان) آماده سازید! و [همچنین] اسب‌های ورزیده [برای میدان نبرد]، تا به وسیله آن، دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید! و [همچنین] گروه دیگری غیر از اینها را، که شما نمی‌شناسید و خدا آنها را می‌شناسد! و هر چه در راه خدا [و تقویت بنیه دفاعی اسلام] انفاق کنید، به طور کامل، به شما بازگردانده می‌شود، و به شما ستم نخواهد شد!

مطابق نص این آیه، هدف اصلی از این راهبرد پیشگیری است، به این معنا که قدرت مسلمانان باید سبب منع دشمنان از اقدام بر ضد ایشان گردد. با این حال، باید توجه داشت که اگر چه در گفتمان اسلام «منع» به عنوان ساز و کاری بازدارنده مورد توجه بوده و از آن برای جلوگیری از ظهور تهدیدات استفاده شده اما مهم‌ترین ملاحظه گفتمان اسلامی آن است که برای منع دو سطح کاربردی قایل است:

سطح اول. منع بیرونی (قدرتمندی): بنیاد این الگوی منع را قدرت شکل می‌دهد که معمولاً در نظریه‌های پیشگیری متعارف بر آن تأکید رفته و گفتمان اسلامی نیز آن را تأیید کرده است. طبعاً کاستی‌های بیان شده برای این الگو می‌طلبد تا راهکارهایی جهت تقویت آن ارائه شود. توجه به بُعد درونی منع، که در ادامه به آن اشاره رفته، حایز اهمیت است.

سطح دوم. منع درونی (خویشتنداری): مبنای این الگو «درونی نمودن» موانع با محوریت تقوا است. در گفتمان اسلامی، جریان یافتن تقوا در معادلات سیاسی و امنیتی منجر به اصلاح رفتار دولت مردان مسلمان می‌شود و از این ناحیه، نوعی بازدارندگی پدید می‌آید که تمام جهان اسلام از آن بهره‌مند می‌شود. افزون بر این، میزان اعتبار موانع

بیرونی با التزام به احکام و اصول الهی یا همان تقوا مرتبط است. (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۷: ۱۴۹-۲۵۴؛ علم‌الهدی، ۱۳۸۸: ۲۳-۵۴)

با این توضیحات، مشخص می‌شود که الگوی سلبی پیشگیری در رهیافت اسلامی با اصطلاح مقاومت قابل تعریف است، اصطلاحی که هر دو بُعد درونی و بیرونی ممانعت از تکوین و ظهور تهدید را شامل می‌شود و آن را از رهیافت عرفی گرانیز متمایز می‌سازد.

۲-۲-۲. الگوی ایجابی دعوت: سیاست مداخله، که در ذیل الگوی ایجابی به آن اشاره رفت، همچون سیاست منع، در رهیافت اسلامی از پیشگیری مورد توجه بوده است. البته، باید متذکر شد که این سیاست هم بازخوانی و، در نهایت، باز تولید شده است که همین نکته آن را الگوی عرفی گرانیز متمایز می‌سازد. به همین سبب است که جهت تبیین این معنا از واژه دعوت در گفتمان اسلامی استفاده شده است که مبتنی بر اصول مهمی چون «تربیت اجتماعی» و «مسئولیت جمعی» است. بنابراین، الگوی ایجابی پیشگیری در اسلام از الگوهای مداخله گرایانه سکولاریستی - که با مفهوم محوری منفعت تعریف و طراحی شده است - متمایز است. امر به معروف و نهی از منکر، اصل «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنِ رَعِيَّتِهِ»، «جهاد» و ... از مقولاتی هستند که مداخله را از امری سخت‌افزارانه و قدرت‌محور به مقوله‌ای نرم‌افزارانه و مسئولیت‌محور تبدیل می‌نمایند که، در نهایت، سعادت را در پی دارد. (کوک، ۱۳۸۴: ۲۵-۶۵)

۲-۲-۳. الگوی ترکیبی عبودیت: سومین الگو که وجه انحصاری گفتمان اسلامی در بحث پیشگیری را شکل می‌دهد ناظر بر اصل مهم «عبداللهی» است، بدین معنا که مطابق گفتمان اسلامی، پذیرفته شده است که مسلمانان باید نسبت به فلسفه وجودی و خلقت خویش آگاه شوند - که همان عبادت الهی است: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ»؛ و خلق نکردم جن و انس را مگر برای عبادت نمودن. (ذاریات: ۵۶)

با این تفسیر، نوعی رابطه بین جامعه اسلامی و خداوند متعال به عنوان خالق پدید می‌آید که در آن رابطه، خداوند بر خویشتن صیانت از جوامعی را که نسبت به انجام تعهد خود - که همان عبادت الهی باشد - واجب می‌سازد. معنای این تحلیل آن است که

عبادت الهی نوعی حمایت الهی را در پی خواهد داشت. این حمایت که با عنوان دکترین الهی می‌توان از آن تعبیر کرد در بردارنده نوعی پیشگیری برای این نوع از جوامع است. خلاصه این نظر آن است که اصلاح رابطه جامعه اسلامی با خداوند متعال، در کنار دو گونه سلبی و ایجابی از پیشگیری که ذکرش رفت، می‌تواند نوع سومی از پیشگیری را ایجاد نماید که فقط در گفتمان اسلامی قابل درک و تعریف است. در این الگو، ایمان و کسب رضایت الهی کارساز است و از ناحیه «دفاع الهی» محقق می‌شود. دکترین دفاع الهی که دارای ابعاد سخت‌افزارانه و نرم‌افزارانه متعددی در بحث امنیت‌سازی است،^۱ در حد بحث حاضر، چند دلالت اصلی دارد:

أ. تسخیر: که آن را باید سازوکاری فعال در ساحت خلقت ارزیابی نمود که تحت تأثیر آن همه چیز را می‌تواند در اختیار، تحت کنترل و فرمان آدمی درآورد. این معنا از هستی دلالت بر نوعی پیشرفته از پیشگیری دارد که در قالب ایمان قابل فهم است. با این تفسیر، خداوند متعال در مقام تکوین نوعی خاص از پیشگیری را طراحی و پیش‌بینی نموده است. تسخیر، از این حیث، در گفتمان امنیت اسلامی حایز اهمیت بوده، دارای رتبه‌هایی است که در سطوح مختلف، توانمندی و پیشگیری را برای انسان‌ها - متناسب با درجه و مقام ایمانی‌شان - اثبات می‌نماید.

برای مثال، خداوند متعال در سوره مبارکه انبیاء و صاد به بیان داستان حضرت داود و سلیمان علیهم‌السلام پرداخته است. آنچه در این موارد مستند بحث حاضر است تبعیت و همراهی نیروهای طبیعی از حضرت داود و سلیمان علیهم‌السلام است که منجر می‌شود تا دشمنان و رقبای ایشان در عمل ناکام و از هر گونه اقدامی بازمانند. اگرچه اختصاص این سطح از تسخیر خاص پیامبران است، به تصریح قرآن کریم زمین و آسمان مسخر انسان قرار داده شده است و این می‌تواند برای مردمانی که صادقانه گام در طریق عبادت الهی گذاشته‌اند

۱. دکترین «دفاع الهی» در تبیین رویکرد نرم‌افزارانه اسلام به مقوله امنیت را نگارنده در همایش «امنیت نرم» ارائه نمود که پس از آن و در مجموعه مقالات این همایش به چاپ رسید. با توجه به تازه بودن این نظریه، مباحث انتقادی بسیاری برای آن متصور است که می‌تواند در تکمیل آن مؤثر باشد. (افتخاری، ۱۳۸۸)

امیدبخش باشد و به ایشان این امیدواری را بدهد که در صورت داشتن صداقت و صلابت، مورد لطف الهی واقع شده، حمایت الهی در قالب ساز و کارهای طبیعی شامل حال ایشان خواهد شد. این نوع از پیشگیری به صورت سلبی در تاریخ اسلام تجلیات بسیاری داشته که از آن جمله می‌توان به ناکامی امریکا در صحرای طبس اشاره داشت که به تحقق اراده الهی به دفاع از کیان اسلامی به واسطه شن‌های صحرا منجر گردید.

ب. تأیید الهی: که ناظر بر تأیید و حمایتی خاص است که در نهایت به درستی کار مؤمنان و نتیجه‌بخشی آنها ختم می‌شود، چنان‌که خداوند خطاب به رسولش می‌فرماید: تمام تلاش‌ها و سیاست‌های مسلمانان موقعی ثمربخش است که مؤید به اراده الهی باشد. بر این اساس، یکی از مبانی اصلی و مهم پیشگیری تأیید الهی است، چراکه حجم تأثیرات ناشی از یک اقدام منوط به تأیید یا عدم تأیید آن از ناحیه خداوند است. بنابراین، چه بسا سیاستی قوی در عمل نتیجه‌ای مطلوب در پی نداشته باشد و یا بالعکس. در آیه شریفه زیر، خداوند متعال جنگ و نابودسازی دشمنان را به خودش نسب داده است و از این طریق متذکر می‌شود که ابزار یا سلاح به تنهایی کارساز نیست:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ. (انفال: ۱۷)

همانا شما ایشان را نکشتید لکن خداوند بود که آنها را کشت، و این تو نبودی که تیر انداختی بلکه خداوند بود که تیر انداخت. آری، خدا چنین کرد [تا کافران را مغلوب کند] و بدین وسیله مؤمنان را به آزمایشی نیکو بیازماید. قطعاً خدا شنوای داناست.

ج. کاهش ضریب نفوذ: در صورت تکامل تهدید و به فعلیت رسیدن آن، خداوند متعال از امکان بی‌اثر شدن یا کاهش میزان آثار آن سخن گفته که نوعی خاص از پیشگیری را تبیین می‌نماید. در این وضعیت، حمایت الهی به اشکال مختلف امکان ظهور دارد، به گونه‌ای که ضریب نفوذ قدرت دشمن، با وجود حجم بالای استعداد آماده شده، کاهش می‌یابد و مسلمانان ایمن می‌مانند یا اینکه کمتر آسیب می‌بینند. برای مثال، خداوند متعال از مواردی سخن گفته که در دل دشمنان، که در اوج توانمندی و

آمادگی برای نابود ساختن مسلمانان بوده‌اند، «هراس» جاری می‌شود و، در نتیجه، مسلمانان نه تنها حفظ شده‌اند بلکه غلبه یافته‌اند:

وَأَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ
الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًا. (احزاب: ۲۶)

و کسانی از اهل کتاب را که با [مشرکان] هم‌پشتی کرده بودند از دژهایشان به زیر آورد
و در دل‌هایشان هراس افکند؛ گروهی را می‌کشید و گروهی را اسیر می‌کردید.

نتیجه‌گیری

پیشگیری به دلیل هزینه کمتر و تأثیر بیشتر پیوسته در الگوهای امنیتی مورد توجه
تحلیلگران و استراتژیست‌ها بوده است، به گونه‌ای که طراحی الگوهای عملیاتی
پیشرفته برای هدف مذکور رسالت و هدفی بسیار ارزشمند ارزیابی شده است. با این
حال، مجموع تأملات صورت گرفته در این حوزه، در نهایت، به «منع» یا «مداخله»
ختم شده که با همه کارآمدی‌شان، از ضریب نفوذ اندکی برخوردارند؛ حجم بسیاری از
تهدیدات از این دو صافی عبور می‌کنند و به فعلیت می‌رسند. برای همین، پرسش از
چگونگی ارتقای الگوهای پیشگیری، سؤالی مشترک و با ارزش راهبردی است.^۱

در نوشتار حاضر نگارنده در پی بیان دو نکته تحلیلی بوده است

نخست آنکه راهبردهای موجود پیشگیری برای کاربست در گستره جهان اسلام
کافی نیست، به این معنا که ظرفیت‌ها و نیازمندی‌های کشورهای اسلامی امکان آن را به
ایشان می‌دهد تا الگوی مؤثرتری را طراحی و تجربه نمایند، در عین حال که استفاده از
الگوهای تجربه شده به صورت حداقلی هم منع نمی‌شود.

۱. مقوله پیشگیری امروزه با توجه به طرح مفاهیمی چون «قدرت نرم»، «امنیت نرم»، «سرمایه اجتماعی» و... از اهمیت
بسیاری برخوردار شده و به مثابه یک «اقدام نرم» مورد توجه قرار گرفته است. به همین سبب است که رجوع به مبادی
مفهومی این بحث در حوزه قدرت نرم، ضروری است. برای این منظور نگارنده، مطالعه مجموعه شش جلدی قدرت
نرم (انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام) را پیشنهاد می‌نماید. (افتخاری و دیگران، ۱۳۸۷ الف: افتخاری و دیگران،
۱۳۸۷ ب: نای، ۱۳۸۷؛ میلسن، ۱۳۸۸؛ لنون، ۱۳۸۸؛ بیکی، ۱۳۸۸)

نکته دوم آنکه الگوهای مؤثر پیشگیری در اسلام ابعاد و ماهیتی متفاوت از رهیافت عرفی گر دارد، بدین معنا که اگرچه دو اصل ممانعت و مداخله را همچنان مدنظر دارد اما به صرف این دو بُعد بسنده ننموده، وجه سومی را هم ارائه کرده که آن را از سایر الگوها متمایز می‌سازد. در این سطح از تحلیل، اسلام به تأسیس هویتی متمایز اشاره دارد که در نتیجه آن، تأیید الهی در قالب قدرت معنوی فعال می‌گردد.

در این الگو، از پیشگیری می‌توان دو ملاحظه مهم را شناسایی نمود: اول آنکه اسلام شیوه‌های رایج منع و مداخله را غنی و مؤثر ساخته است و، از این رو، کاستی‌های متعارف آنها را جبران می‌کند. دوم اینکه بُعد تازه‌ای را مطرح می‌کند که نسبت به منع و مداخله مؤثرتر و محوری‌تر است و آن عبودیت می‌باشد که زمینه را برای تأیید الهی باز می‌نماید. تأیید الهی بخشی از دکنترین دفاع الهی است که در آن خداوند به حمایت از مؤمنان اقدام می‌کند. نتیجه این حمایت یا عدم تکوین تهدید الهی بالقوه است یا عدم فعلیت یافتن است و یابی تأثیر شدن تهدیدات عینی است که سه صورت جدید از پیشگیری را برای جامعه اسلامی شکل می‌دهد.

با این توصیف، مشخص می‌شود که رهیافت اسلامی در بحث پیشگیری به صرف منابع سخت‌افزاری یا نرم‌افزاری بسنده نکرده بلکه موضوع ایمان و نقش‌سازنده ارزش‌های توحیدی را برجسته می‌سازد. این معنا بر نقش آفرینی قدرت معنوی در معادلات سیاسی دلالت دارد که بحث مبسوط دیگری است و در این مقاله فقط کاربرد آن در حوزه پیشگیری تحلیل گردید.

کتابنامه

قرآن کریم.

- احمدی طباطبایی، سید محمد رضا (۱۳۸۷). *اخلاق و سیاست*، تهران: دانشگاه امام صادق ع.
- افتخاری، اصغر و دیگران (۱۳۸۷ الف). *قدرت نرم، فرهنگ و امنیت*، تهران: دانشگاه امام صادق ع.
- _____ (ب). *قدرت نرم و سرمایه اجتماعی*، تهران: دانشگاه امام صادق ع.
- افتخاری، اصغر (۱۳۸۶). *شرعی سازی در مقابل عرفی سازی*، تهران: دانشگاه امام صادق ع.

- _____ (۱۳۸۵). کالبد شکافی تهدید، تهران: دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام.
- _____ (۱۳۸۴). *مصلحت و سیاست: رویکردی اسلامی*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- بیکی، مهدی (۱۳۸۸). *قدرت نرم جمهوری اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- پارسونز، واین (۱۳۸۵). *میانی سیاستگذاری عمومی و تحلیل سیاست‌ها*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- حسینی بهشتی، سید محمد (۱۳۸۷). *شناخت از دیدگاه فطرت*، تهران: بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های آیت‌الله بهشتی.
- علم‌الهدی، جمیله (۱۳۸۸). *نظریه اسلامی تعلیم و تربیت*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- کمالی اردکانی و همکاران، علی اکبر (۱۳۸۶). *نقد و بررسی سکولاریزم*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- کوک، مایل (۱۳۸۴). *شایست و ناشایست*، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: نگاه معاصر.
- لنون، الکساندر (۱۳۸۸). *کاربرد قدرت نرم*، ترجمه سید محسن روحانی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- مطهری، مرتضی (بی تا). *مقدمه‌ای به جهان بینی اسلامی*، تهران: دفتر مرکزی جهاد سازندگی.
- معین، محمد (۱۳۷۵). *فرهنگ معین [ج ۱]*، تهران: امیر کبیر.
- میلسن، ژان (۱۳۸۸). *دیپلماسی عمومی نوین: قدرت نرم و روابط بین‌الملل*، ترجمه رضا کلهر و محسن روحانی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱. نای، جوزف (۱۳۸۷). *قدرت نرم*، سید محسن روحانی و مهدی ذوالفقاری، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.

Cortright, David (2006). *Gandhi & Beyond*. London: Paradigm Pub.

Radnitzky, Gerard a - Edi - (1997). *Values & The Social Order*, England: Avebury.

Sharp, Gene (2005 a). *The Methods of Nonviolent Action*. Boston: Porter Sargent Publishers Inc.

Sharp, Gene (2005 b). *Waging Nonviolent Struggle*. Boston: Porter Sargent Publishers Inc.

Terriff, Terry & et- al (۱۹۹۹). *Security Study Today*, UK. Cambridge: Polity Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی